

HANS KEILSON

Liever Holland dan heimwee

Gedachten en herinneringen

Vertaald uit het Duits en ingeleid door
Piet de Moor

Geselecteerd door
Hans Keilson en Piet de Moor

van **genne**p
amsterdam

Inhoud

	INLEIDING: RIJDEN OP TWEE ONGEZADELDE PAARDEN	7
I	AUTOBIOGRAFISCHE ESSAYS	23
	Meren en bossen – boven op de planeet	25
	Vijftig jaar in Holland	31
	Herinneringen aan Caputh	42
	Het nationaalsocialisme overwinnen	46
	Zeven sterren	64
	Pleidooi voor een luchtschommel	82
	Rouwtijd	87
	Nooit meer doelman	90
II	OVER ANTISEMITISME EN DE TWEDE WERELDOORLOG	95
	Vredesstemmen van alle volkeren en tijden	97
	Een licht onbehagen	100
	Nachtelijke ontmoeting	113
	Vooroordeel en haat	122
	‘Een graf in de luchten...’	138
	De fascinatie van de haat	143
	Een Duits dubbelleven	168

III	OVER DE BEHANDELING VAN OORLOGSWEZEN	173
	Waar de taal niet bij kan	175
	De gefragmenteerde psychotherapie van een uit Bergen-Belsen teruggekeerde jongen	190
IV	OVER LITERATUUR EN KUNST	211
	Hermann Hesse, Demian	213
	Ter nagedachtenis aan Klaus Mann	218
	Woord vooraf bij <i>Ach, u schrijft in het Duits?</i>	225
	Freud en de kunst	235
	Bij het 75-jarig bestaan van het PEN-centrum van Duitstalige auteurs in het buitenland	261
	VERANTWOORDING	264

Rijden op twee ongezadelde paarden

EEN INLEIDING BIJ HET LEVEN EN HET WERK VAN HANS KEILSON

Gezegend al wat sterft
en deel heeft aan de blinde
geheimen van het vinden
der tweede eeuwigheid.

[Gerrit Achterberg, Franciscus, uit *Thebe*]

De schrijver en arts Hans Keilson, die in de lente van 2011 in Bussum overleed, werd in 1909 geboren in het Brandenburgse stadje Bad Freienwalde. Zoals uit zijn autobiografische schriften en uit tal van gesprekken blijkt, reikte zijn herinnering ver terug. Hij was negen jaar toen de Duitse keizer in 1918 moest opstappen. Toen ik hem in januari 2011, een viertal maanden voor zijn dood, in Bussum voor de tweede en laatste keer opzocht, haalde hij nog herinneringen op aan het uitbreken en het verloop van de Eerste Wereldoorlog. Hij vroeg me of we in het Duits konden converseren, want Duits was ondanks alles zijn ‘innerlijke taal’ gebleven. Het was de taal waarin hij als voormalige Duitse Jood bij voorkeur schreef. ‘Mijn literaire en een groot deel van mijn wetenschappelijke teksten schreef en schrijf ik in het Duits. Ik ben het niet kwijtgeraakt,’ zei

hij in zijn speech 'Bij het 75-jarig bestaan van het PEN-centrum van Duitstalige auteurs in het buitenland' (2008).

De 101-jarige Hans Keilson vertelde me dat hij in zijn hoofd nog altijd de voetstappen van zijn vader hoorde galmen toen die in 1914 naar het station stapte van waaruit hij naar de Eerste Wereldoorlog trok. Hans was toen vijf jaar oud. Vader Max was als soldaat aan het Franse front gelegerd. Hij kwam weliswaar behouden uit de verloren oorlog terug, maar zijn inzet voor het vaderland werd hem na de val van de Weimarrepubliek en de machtsovername door de nazi's niet als verdienste aangerekend. Keilson: 'Eerst werd mijn vader met het IJzeren Kruis onderscheiden en daarna in Auschwitz vermoord.'

Ook Hans' moeder, Else, werd in Auschwitz vermoord. Die gewelddadige dood van zijn ouders, die des te harder aankwam omdat ze vanuit Nederland naar het uitroeiingskamp werden gedeporteerd, is het grote drama in het leven van Hans Keilson, de oorzaak van zijn droefheid die – ondanks zijn levenslust – het grondpatroon was van zijn bestaan. Er ging geen dag voorbij zonder dat hij aan zijn ouders dacht. De kwellende vraag of hij zijn vader en moeder niet had kunnen redden bleef door zijn hoofd spoken. Hans Keilson beschouwde hun dood als een persoonlijke nederlaag. In zijn autobiografische schrift *Daar staat mijn huis* (2011) beklemtoont hij hoe de mislukte poging om zijn ouders naar Palestina over te brengen de verstandhouding met zijn drie jaar oudere zuster Hilde later grondig verstoorde: 'Toen ik na de oorlog met mijn zuster deze gebeurtenissen besprak, verklaarde ze dat zij mijn ouders gered zou hebben als ze in Nederland was geweest. Deze zin heb ik haar nooit vergeven.'

'Op de dag van de bevrijding, het einde van de Tweede Wereldoorlog, begon de rouwtijd, die nooit eindigt,' zo luidt de laatste zin van de bijdrage 'Rouwtijd' die Hans Keilson op 30 april 2005 in de *Neue Zürcher Zeitung* publiceerde. Ik kende het werk van Keilson nog niet toen ik een paar dagen later met dat stuk en met die rouwtijd-

zin werd geconfronteerd. Ik maakte er de volgende notitie bij: ‘Op zoek naar gegevens over Hans Keilson: een in 1936 uit Duitsland gevluchte Jood, schrijver, nu 95 jaar en wonend in Bussum, waar hij nog altijd het beroep van dokter en psychoanalyticus uitoefent. De stervormige gebakjes en zelfs de sterren aan de hemel zijn in zijn ogen een gruwel na de ravage die de gele nazisterren (“vuilgele fluimen” noemt Presser ze in *De nacht der Girondijnen*) in Keilsons leven hebben aangericht. Zijn romans, vertellingen, essays en gedichten zijn bij Fischer verschenen, twee delen verzameld werk.’

Ik herinner me nog goed dat ik het tweede deel van zijn verzameld werk (2005) opensloeg en meteen in de lectuur van het essay ‘Een licht onbehagen’ verzonk. Dat was een stuk over de Britse en Amerikaanse bombardementen op nazi-Duitsland die onder de regie van Arthur Harris, de ‘Chief Bomber’ van Winston Churchill, werden uitgevoerd. De geallieerde bombardementen op de burgerbevolking van nazi-Duitsland waren altijd al een heikel onderwerp geweest en ze zijn dat ook gebleven. Dat bleek na het verschijnen van de studie *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945* (2002) van de Berlijnse historicus Jörg Friedrich. Nog voor het boek in de Duitse pers was gerecenseerd, slaakte de Britse pers een kreet van afgrijzen en beschuldigde Friedrich ervan dat hij van Winston Churchill, de bedwinger van Hitler, een oorlogsmisdadiger had gemaakt. Meer dan vijftig jaar na het einde van de oorlog veroorzaakte Friedrichs boek, waarin voorzichtig naar de doelmatigheid van de in alle opzichten moordende expedities van de geallieerde luchtvloten werd gepeild, een enorme commotie aan de overzijde van het Kanaal. Al die tijd was ik ervan uitgegaan dat het bekritisieren van de geallieerde bombardementen op nazi-Duitsland zelfs in het verenigde Duitsland nog altijd een taboe was en dat slechts enkele Duitse schrijvers het vlak na de oorlog hadden aangedurfd om dit onderwerp aan te pakken. Ik denk aan H.E. Nossack, van wie ik altijd had aangenomen dat hij als een van de eersten de luchtaanvallen op Duitsland in *Der Untergang* (1948) had

gethematiseerd, en verder, zoals W.G. Sebald in zijn essay 'Luftkrieg und Literatur' (1999) had opgemerkt, aan Gert Ledig, die in 1956 de roman *Vergeltung* zonder veel weerklank had gepubliceerd. Hoe groot was mijn verbazing toen ik ontdekte dat de Duitse Jood Hans Keilson, die voor de nazi's uit zijn land had moeten vluchten, niet alleen vraagtekens had geplaatst bij de geallieerde bommenregen op nazi-Duitsland, maar dit al vóór het einde van de oorlog had gedaan. Nog vóór de Duitse capitulatie worstelde Keilson als Joodse balling in Nederland met de gewetensvraag: 'Welke houding moeten wij – wij die met Hitler-Duitsland op voet van oorlog staan – aannemen tegenover de massale verwoesting van de Duitse steden?' De vijand moest natuurlijk verslagen worden, maar het 'lichte onbehagen' dat het vanuit de lucht bestoken van Duitse burgerdoelen bij Keilson veroorzaakte werd er niet minder om: 'En dat is ons lichte – werkelijk alleen maar lichte? – onbehagen, dat een *wereld* vernietigd wordt, niet alleen maar mooie steden, ook al is het de wereld van de vijand.' Op een andere manier komt de kwestie van de destructie aan bod in de sketch-achtige bijdrage 'Nachtelijke ontmoeting' (1946), waarin een zekere Plato een bezoek brengt aan de oorlogsgod Winston Churchill om hem eens stevig, maar zonder resultaat, de mantel uit te vegen.

Maar terug naar de jaren twintig van de vorige eeuw. Nadat hij uit de oorlog was teruggekeerd, wijdde vader Max Keilson zich in Bad Freienwalde weer aan de kledingzaak die zijn vrouw tijdens zijn afwezigheid had bestierd. In de reeds genoemde autobiografische schets *Daar staat mijn huis* schrijft Hans Keilson over Freienwalde, een stadje aan de noordwestrand van de Oderbruch, als een idyllische plek, een kuuroord voor de rijke gasten uit Berlijn die bereid waren te dokken voor het geneeskrachtige water dat ze er in de prieeltjes kwamen savoureren. In de winters waren Hans en zijn kameraadjes fervente schaatseren die op de vele dichtgevroren vijvers hun kunstjes vertoonden. Dat was een gelukkige tijd. Maar toch, al in de jaren twintig, lang voor de nazi's in Duitsland aan de macht

kwamen, had de anti-Joodse stemmingmakerij ook in Freienwalde reeds onrustwekkende vormen aangenomen. De Duitse Weimar-republiek werd door haar tegenstanders niet alleen denigrerend ‘het systeem’, maar ook hatelijk ‘de Jodenrepubliek’ genoemd. Op een dag ging Hans met zijn moeder naar een voordracht in het lokale ambachtshuis. Op de drempel was er plots gebrul te horen en weerklonk de strijdkreet ‘*Deutschland erwache! Juda verrecke!*’

Een voorval tijdens de Duitse les op de middelbare school van Bad Freienwalde brandde zich in 1925 in het geheugen van Hans Keilson, die toen zestien jaar was. In zijn autobiografische essays (o.a. in ‘Het nationaalsocialisme overwinnen’ uit 1997 en ‘Zeven sterren’ uit 1999) en in talrijke gesprekken kwam hij herhaaldelijk op die traumatische ervaring terug. Hij schreef erover als over ‘het beslissende ogenblik’: ‘We hadden een jonge, progressieve leraar Duits die de leerlingen aanmoedigde om over Duitse literatuur te discussiëren. Elke leerling mocht een tekst kiezen waarover in de klas werd gediscussieerd. Ik koos “Die Schlesiſchen Weber”, een van de mooiste revolutionaire gedichten van Heinrich Heine: *Deutschland, wir weben dein Leichentuch/ wir weben hinein den ewigen Fluch*. Ik sprak tien minuten over dat gedicht. Daarna ging ik weer op mijn plaats zitten en de leraar spoorde mijn klasgenoten aan om een discussie over dat gedicht te openen. Maar toen stond de klassenoudste op en zonder met de ogen te knipperen zei hij: “De klas weigert over dit gedicht van gedachten te wisselen. Het bevuilt het eigen nest.” De leraar was ontzet, maar kon kennelijk niets doen. Gedurende twee jaar deed de klas alsof ik niet meer bestond. Niemand sprak nog met mij. Voor mij was dit het echte begin van de nazitijd.’ Over deze gebeurtenis schreef Keilson later ook nog dat ze hem trof in de kern van zijn identiteitsgevoel.

In die tijd was Keilson's literaire belangstelling al ontwaakt. Hij verslond het werk van Thomas Mann (de novelle *Tonio Kröger* uit 1903) en Hermann Hesse (de ontwikkelingsroman *Demian*, die Hesse in 1919 onder het pseudoniem Emil Sinclair had gepubliceerd).

Hans Keilson nam deel aan een schoolwedstrijd van de Vereniging van de Duitse Boekhandel en won – wat op zijn school niet werd vermeld – de derde prijs met een opstel over Hesses *Demian*. Keilson: ‘Ik won een bedrag van dertig mark waarmee ik drie boeken kocht. Het eerste boekje was een bundel novellen van Stefan Zweig. Met het tweede, *Eros im Zuchthaus* van Karl Plättner, wilde ik mijn seksuele nieuwsgierigheid bevredigen. Ten slotte kocht ik de in leer gebonden ‘Vorlesungen’ van Sigmund Freud, een boek dat ik nu nog altijd bezit en koester, want het heeft mijn leven bepaald.’ (Daarmee doelde Hans Keilson, die me dat dundrukboekje toonde, op zijn latere, naoorlogse carrière als therapeut en psychoanalyticus in het Nederlandse Bussum, de plaats waar hij samen met zijn tweede echtgenote, de literatuurwetenschapster Marita Keilson-Lauritz, tot aan zijn dood heeft gewoond.)

Het ouderlijk huis in Freienwalde lag tegenover het marktplein. Keilson was daar getuige van het optreden van een zekere doctor Joseph Goebbels, die er zijn SA-mannen kwam aanvuren. Die waren voor die gelegenheid met vrachtwagens vanuit Berlijn naar het provinciestedje gebracht. Ook de communistische demonstraties in Freienwalde bleven hem bij en een reminiscentie aan die optochten treft men aan in de laatste zinnen van *Het leven gaat verder*, waar we naast de zoon een vader zien staan die terugdeinst voor de krachtige emblemen van de nieuwe tijd. Vanuit het raam zwaait de zoon naar de massa arbeiders, werklozen en verarmde burgers: ‘Ze marcheren samen. Er spreekt een sterke wil uit hun optreden, één gezamenlijke opstelling – ze weten waarvoor ze hier samen marcheren. Als de vorsten onder hun raam langslopen, leunt de zoon over de vensterbank zodat ze hem van beneden kunnen zien, en zwaait in een geluidloze groet. En langzaam, alsof hij een zware last van zich af moet schudden, zwaait ook de vader en komt naast de zoon aan het raam staan – maar alsof hij er de kracht niet voor heeft, zakt zijn arm weer omlaag, hij buigt zijn hoofd en sluit zijn ogen.’

Hans Keilson verliet in 1928 Bad Freienwalde en trok naar Berlijn, waar hij voor arts studeerde. In de Duitse hoofdstad genoot hij ook een opleiding tot sportleraar. Om zijn studie te financieren speelde hij als jazztrompettist in een bandje. In zijn 101^e levensjaar kon hij nog altijd glunderend de titels van zijn lievelingssongs citeren: 'Get happy' en 'I can't give you anything but love'. Hij vertelde graag over die tijd, toen hij op alle grote Berlijnse bals speelde, in de Krollopera en in de zalen in de buurt van Bahnhof Zoo.

In 1934 rondde Keilson zijn doktersstudie af, maar getroffen door het anti-Joodse praktijkverbod dat was uitgevaardigd door de nazi's die in 1933 aan de macht waren gekomen, mocht hij dit beroep niet uitoefenen in Duitsland. Met zijn diploma van sportleraar op zak kwam hij echter aan de kost als opvoeder aan Joodse scholen, onder meer in het Joodse weeshuis van Weissensee in Berlijn en in een school annex internaat voor Joodse kinderen in Caputh aan de Schwielowsee, een idyllische plek ten zuidwesten van Potsdam, waar Albert Einstein zijn zomerhuis al verlaten had. In 'Herinneringen aan Caputh' (1992) roept hij dat tijdperk op. In die periode begon Hans Keilson ook gedichten te schrijven. In *Neuer Psalm*, een vers dat hij in 1934 in het Joodse tijdschrift *Der Morgen* publiceerde, wordt de schepper door de dichter aangesproken; de dichter zegt dat hij erg bezorgd is om de afloop van Gods creatie. Het laatste vers klinkt haast profetisch: '*Der Weg zu Deinem Abend ist so lang.*' Toen ik in januari 2011 bij Hans Keilson was om met hem te overleggen welke essays we zouden selecteren voor de bundel in Nederlandse vertaling die nu voorligt, declameerde hij zonder enige aarzeling enkele van die gedichten uit het hoofd: 'Wir Juden' (1937-1938); 'Sprachwurzellos' (1963); het gedicht 'Dawidy' (1997), naar de naam van een kasteeltje in het vroegere Pruisisch Holland dat de Heimat van zijn vermoorde vader was. En vooral 'Bildnis eines Feindes' (1937-1939), een gedicht waarin de dader door het slachtoffer, dat aan het woord is, als een zichzelf vernietigende dwaas ontmaskerd wordt. Dit gedicht was wellicht

de kiemcel van Keilsons hele oeuvre, ook van de roman *In de ban van de tegenstander* en van de latere essays ‘Het nationaalsocialisme overwinnen’ (waarin het wordt geciteerd) en ‘De fascinatie van de haat’. In deze opstellen ontwikkelt Keilson een oorspronkelijk en fundamenteel inzicht in de functie van het vijandbeeld in het leven van individuen en volkeren, een analyse die het fenomeen van de Jodenhaat overstijgt. Het komt erop neer dat mensen nooit ongestraft hun eigen tekortkomingen op een zondebok kunnen projecteren zonder daarvoor zelf een hoge prijs te betalen: daders die, verblind door vooroordelen, hun tegenstanders vermoorden plegen onbewust harakiri, zoals dat ook geldt voor het personage B. dat in *In de ban van de tegenstander* alles vernietigt: ‘Alles richt hij te gronde. Het is zijn eigen vernietiging die hem voortzweept.’ In deze lucide roman (waarin de woorden Joods of Jood overigens niet één keer voorkomen) culmineert het proces van de zich aankondigende zelfvernietiging in de destructie van een begraafplaats door een jongerenbende: ‘Wij waren daar om doden te vermoorden.’

Het is niet Keilsons voornaamste oogmerk om vijanden – individuen of volkeren – op een drafje met elkaar te verzoenen, maar wel om hen ervan bewust te maken dat hun naar geweld neigende aversie van elkaar een probleem is waardoor iedereen, ook de sterkste partij, wordt bedreigd. De Joden vormden in Duitsland minderheden die talloze keren door meerderheden over de kling werden gejaagd. Met die bloedige staaltjes van Europese Jodenhaat voor ogen pleit Keilson in zijn essays voor een *modus vivendi* van ongelijke groepen – meerderheden en minderheden – die door de omstandigheden gedwongen zijn op hetzelfde territorium met elkaar te leven. Het probleem negeren is geen oplossing, het gebruik van geweld evenmin. Welbeschouwd zoekt Keilson de aanzet voor een oplossing in de analyse van de vooroordelen en in de expliciete herformulering en verinnerlijking van het door de christelijke kerken helaas al te vaak misachte en slechts zelden gepraktiseerde gebod der naastenliefde dat nochtans – aangezien ze het zelf

proclameerden – het fundament van die kerken behoorde te zijn: een naastenliefde die dus ook de Joden behoort in te sluiten. De rechtsstaat moet dit project ondersteunen.

Ambivalentie is een omvattend thema in het oeuvre van Hans Keilson, die in tal van variaties waarschuwt voor de vijand die zich in het binnenste van elke mens verschuilt: ‘Want wat kan een man anders doen, als de tegenstander plotseling uit hem losbreekt en hem (...) drijft en opjaagt voor een jacht waarbij hij tegelijk jager en prooi is. Wat kan hij dan anders doen dan de spiegel bewasemen om in het beslagen glas een milder beeld van zichzelf te zien?’ aldus een niet eens zo retorische vraag uit *In de ban van de tegenstander*. Het thema van de innerlijke vijand wordt explicieter behandeld in het essay ‘Vooroordeel en haat’ (1964), waarin Keilson dieper ingaat op de betekenis die het vernietigen van Joodse begraafplaatsen heeft: ‘De – voorzichtig uitgedrukte – macabere liefhebberij om Joodse begraafplaatsen te vernielen, reeds gestorvenen te doden, de poging de dood te doden in de veronderstelling dat het eigen leven zich dan krachtiger zou kunnen ontwikkelen, is de laatste schakel in een keten die met angst aaneen is gesmeed.’

In 1933 debuteerde Hans Keilson in Berlijn met *Das Leben geht weiter* (*Het leven gaat verder*), een roman met een sterk autobiografische inslag over een echtpaar dat in een Duits provinciestadje grote moeite heeft om hun zaak overeind te houden en de eindjes aan elkaar te knopen. Nadat Keilson in 1932 het manuscript had voltooid, bood hij het bij de gereputeerde uitgeverij S. Fischer aan. Het kwam in de handen van Oskar Loerke terecht, een bekende dichter die bij Fischer als lector in dienst was en die na de lectuur van het boek de 24-jarige Keilson bij zich ontbood. Loerke deelde Keilson mee dat hij *Het leven gaat verder* heel graag had gelezen en dat hij het bij Samuel Fischer zelf zou aanbevelen, wat ook gebeurde. Meer dan vijfenzeventig jaar later herinnerde Hans Keilson zich nog precies hoe het afliep: ‘Ik herinner me een samenkomst in de villa van uitgever Fischer in de Erdener Strasse

in het Berlijnse Grunewald. Ik zal nooit het moment vergeten waarop de oude Fischer me de hand gaf en zei: “We publiceren dus een boek van u.”

Maar de vreugde was van korte duur. Toen *Das Leben geht weiter* in 1933 in Duitsland verscheen, waren de reacties van de recensenten heel voorzichtig. Want Keilson was een Jood en propaganda-minister Joseph Goebbels gaf in Duitsland al de toon aan. De debutant Keilson was inderdaad de laatste Jood die onder het naziregime bij Fischer publiceerde. Ook op die ingrijpende ervaring komt Keilson voortdurend terug: ‘Mijn roman verscheen net op tijd om verboden te worden. Mijn lector Oskar Loerke had het bij het rechte eind toen hij me adviseerde om zo snel mogelijk uit Duitsland te verdwijnen, voor het te laat was. Hij had toen al door wat voor een catastrofe Hitler voor Duitsland zou betekenen.’

Iemand die ook geen twijfels had aan Hitlers aanleg voor destructiviteit was Gertrud Manz, een liberaal-katholieke grafologe die Keilson in 1933 bij Joodse vrienden in Berlijn had leren kennen, met wie hij na de oorlog in Nederland zou trouwen en die in 1969 overleed. Na de machtsovername door de nazi's werden Hans en Gertrud op een tentoonstelling in Berlijn geconfronteerd met het handschrift van Adolf Hitler. Keilson vroeg Gertrud wat ze ervan vond. Nadat ze het handschrift een tijdje had bestudeerd, zei ze: ‘Die man steekt de wereld in brand.’ ‘En jij bent gek,’ repliceerde Hans, die later zijn mening moest herzien: ‘Niet zij was gek, maar ik.’

Kort nadat Hitler in januari 1933 tot kanselier was benoemd, was Keilson getuige van een triomftocht van de *Führer* door de straten van Berlijn. Ook die observatie duikt vaak op in Keilsons essays en herinneringen: ‘Hij zat in zijn open auto, die door de Wilhelmstrasse reed. Er was heel veel volk op de been en ook ik had er uit nieuwsgierigheid postgevat. Vele kinderen liepen voor en naast zijn auto, ze waren zo talrijk dat Hitler er nerveus van werd, want net toen hij passeerde hoorde ik hoe hij zijn chauffeur waarschuwde: “*Die Kinder, die Kinder!*” Ik weet niet of hij dat zei

uit oprechte bezorgdheid of omdat hij niet wilde dat zijn latere kanonnenvoer onder de wielen terechtkwam.'

Nadat Hans Keilson in 1936 naar Nederland was gevlucht, leerde hij daar snel Nederlands. In die tijd schreef hij tal van gedichten – allemaal in het Duits – waarvan er onder het pseudoniem Alexander Kailand een achttal in het katholieke tijdschrift *De Gemeenschap* van Anton van Duinkerken verscheen.

Nadat de troepen van Hitler Nederland overrompeld hadden, dook Keilson onder in Delft. Daar werd hem gevraagd of hij voor de Vrije Groepen Amsterdam wilde werken. Dat was een ongewapende, illegale organisatie die zich bezighield met het lot van ondergedoken Joodse kinderen en hun pleegouders. Tussen die beide partijen rezen vaak problemen die Keilson als amateur-therapeut probeerde op te lossen. Hij was destijds nog geen psychoanalyticus, maar als sportleraar had hij in Berlijn wel heel wat ervaring in de omgang met kinderen opgedaan. Toen al beseftte hij hoe essentieel het was om goed te luisteren om een therapie te laten slagen. En hij sprak zijn bewondering uit voor de Nederlandse pleegouders die grote risico's namen door die Joodse kinderen voor de Duitsers te verbergen: 'Want het is veel moeilijker om kinderen te verbergen dan volwassenen. Een ondergedoken volwassene realiseert zich dat zijn bewegingsvrijheid beperkt is. Maar zo'n kind beseftte niet dat zijn leven gevaar liep als het zich niet verborg. Hoe dan ook, in die tijd wist ik al waar mijn roeping lag. Die lag niet in het schrijverschap, maar in het medische domein.' Het klopt dat Keilson, zoals hijzelf graag zei, zijn hele leven 'op twee ongezadelde paarden' gereden heeft, dat van de literatuur en dat van de wetenschap.

In 1947 legde Hans Keilson enkele bijkomende examens af waarvoor hij in Nederland als arts werd erkend. In 1951 behaalde hij het diploma van psychiater. Daarna besloot hij psychoanalyticus te worden en zich te verdiepen in de trauma's van weeskinderen die zonder de *basic needs* – zeg maar de basisvoorwaarden voor een normale jeugd – waren opgegroeid. Dat alles resulteerde in een lijvig

proefschrift waaraan hij elf jaar werkte en waarmee hij in 1979 op zijn zeventigste promoveerde. De studie *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern*, die in verschillende talen is vertaald, is een standaardwerk in het vakgebied. Voor Hans Keilson betekende dit proefschrift veel meer dan een noodzakelijke stap in zijn wetenschappelijke carrière. Door het schrijven van de studie kon hij een levensdraad heropenen die door de nazi's was doorgesneden. Zijn proefschrift was echter vooral een vorm van verweer, een compensatie van de beschadigingen die Hitlers handlangers de Joodse kinderen en hemzelf hadden aangedaan, een mogelijkheid ook om zijn eigen wees-zijn te verwerken en om er op een zinnige, ook voor anderen bruikbare manier, mee om te gaan. De twee essays 'Waar de taal niet bij kan' (1984) en 'De gefragmenteerde psychotherapie van een uit Bergen-Belsen teruggekeerde jongen' (1995) demonstreren op een aangrijpende manier hoe Hans Keilson met deze problematiek was vergroeid. Hij decodeerde de taalconventies van de kampen en vond op die manier een sleutel waarmee hij de besloten wereld betrad van de kinderen die 'het' hadden overleefd. Hij beschrijft ook de ontzetting van de volwassenen in het Joodse tehuis Bergstichting in Laren, die niet konden omgaan met de zonderlinge gewoontes van die kinderen, omdat ze – zoals Keilson zelf in het begin, toen hij nog niet wist dat zijn taal 'in een andere wereld verankerd' was – zich geen beeld konden vormen van de omstandigheden waarin die kinderen in de kampen hadden geleefd: 'De kinderen negeerden hen. Ze klommen door de vensters van de vertrekken op de benedenverdieping en gooiden die in, barricadeerden de deuren, gingen op de grond zitten om te eten; ze staken het bestek in hun zakken om het voor andere doeleinden te gebruiken, voor later; de borden werden haastig leeggegeten: je kon nooit weten hoe groot de honger van de buurman was. Ze sliepen in hun kleren onder de bedden.'

Op de keper beschouwd is dat toch een rode draad in het hele oeuvre van Hans Keilson, om het even welk 'paard' hij berijdt: zijn spreken en schrijven, ook zijn zwijgen, beogen het herstel van wat

in mensen geschonden en gebroken is. In plaats van het genezen staat het helen centraal. Maar ‘geheeld zijn’ betekent niet het verdonkeremanen van de barsten en de scheuren. Het was Keilsons ambitie om de scherven te lijmen, het leven van de slachtoffers te normaliseren en de betrokkenen indien mogelijk wat gelukkiger te maken.

Onder de Duitse bezetting was Keilson in 1944 op zijn onderduikadres in Delft begonnen aan de reeds genoemde roman *Der Tod des Widersachers (In de ban van de tegenstander)*. Uit angst dat het manuscript door de Duitsers ontdekt zou worden, had Keilsons vrouw Gertrud een eerste aanzet van veertig bladzijden verstoopt in een blikken doos die ze in de tuin had begraven. Na de bevrijding werd de doos met het half verteerde manuscript opgegraven. Nadat Keilson de roman in zijn vrije uren had voltooid, verscheen hij in 1959 in Duitsland bij Westermann en in hetzelfde jaar in een Nederlandse vertaling bij De Tijdstroom. Het boek werd weliswaar opgemerkt door de kritiek, maar pas toen *In de ban van de tegenstander* in 2009 in een gereviseerde vertaling bij de Amsterdamse uitgeverij Van Gennep verscheen, vond het grote weerklink bij het publiek.

Toen *In de ban van de tegenstander* eind jaren vijftig in Duitsland verscheen, hadden Keilsons Duitse collega-schrijvers van de *Gruppe 47* (1947-1967) rond Hans Werner Richter er nauwelijks belangstelling voor. Hans Keilson bleef een *outsider* die gedurende lange tijd geen enkele band had met het literaire leven in het verdeelde Duitsland, een situatie waarin pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw een kentering kwam. Maar in de Verenigde Staten vierden Keilsons romans al vroeg triomfen. In 1962 werd de Amerikaanse vertaling van *In de ban van de tegenstander* door *Time* tot de belangrijkste literaire werken van het jaar gerekend.

Op 12 december 2010 werd Hans Keilsons 101^e verjaardag gevierd met de publicatie van een nieuwe uitgave van *Komödie in Moll (Komedie in mineur)*, een verhaal dat in 1947 bij uitgeverij

Querido in Amsterdam was gepubliceerd. (De eerste door Frank Schuitemaker herziene Nederlandse vertaling was overigens van Hanna Sanders, die – samen met Hans – tijdens de Duitse bezetting van Nederland in Delft ondergedoken was geweest.) In deze vertelling nemen Wim en Marie, een jong Nederlands echtpaar, tijdens de Duitse bezetting de Joodse onderduiker Nico in huis. Maar als Nico ziek wordt en sterft, moeten Wim en Marie zijn lijk onder de ogen van de Duitse bezetter laten verdwijnen zonder de verzetsbeweging in gevaar te brengen. In deze novelle neemt de confrontatie met het absurde de vorm van een groteske aan. Gegeven de abnormale omstandigheden is in dit verhaal niets onnatuurlijker dan de natuurlijke dood van een mens die als lijk zijn omgeving op stelten zet.

Ook in deze novelle leren we Hans Keilson kennen als een waarnemer die gepassioneerd achter de coulissen kijkt. Hoewel hij wist dat de laatste bedrijfsgeheimen van het leven niet ontwaarseld kunnen worden, bleef hij er toch naar speuren. Dat blijkt ook uit zijn essay 'Freud en de kunst' (1998). In dit opstel toont de psychoanalyticus en schrijver uit welke bronnen Sigmund Freud heeft geput en hoe deze begenadigde stilist, die de wereldliteratuur als zijn broekzak kende, er ondanks zijn diepgaande en nieuwe inzichten toch niet in slaagde het geheim van de kunst te doorgronden, hoe hij de duimen moest leggen voor Arthur Schnitzler, de Oostenrijkse schrijver die hij in dit opzicht als zijn meerdere moest erkennen. Toen Schnitzler vijftig jaar werd, schreef Freud hem een wenskaart die ook een toelichting van zijn frustratie bevatte: 'Ik heb me dikwijls verbaasd afgevraagd waar u al die geheime kennis vandaan haalt die ik door moeizaam onderzoek van het onderwerp heb verworven.' Keilson toont Freud in zijn grootheid en zijn beperkingen, hij bekritiseert zijn discipelen wegens hun schabouwelijke jargon en hij definieert de betekenis van Freud, of beter, van diens psychoanalyse, door haar grootste verdienste te zien 'in haar bijdrage tot het veranderen van het

socioculturele klimaat van een tijdperk, in haar bijdrage tot de moderniteit’.

Keilson, die overigens ook over een grote dosis humor beschikte, hield van paradoxen. Hij jongleerde graag met contradicties en verzamelde tegenstrijdigheden om ze met zijn intellect en intuïtie weer op te nemen in grotere verbanden. In die zin was hij een echte freudiaan: ‘Waarheidsgehalte, het eigen wezen, verbanden blootleggen – dat zijn de contradicties en breuken, dat is het persoonlijke, het eigen “skandalon”, de persoonlijke en publieke bron van ergernis, de kern die door de analyse wordt onthuld,’ aldus Keilson in ‘Freud en de kunst’.

En verder mogen we niet vergeten dat het bijsturen en het aanbrengen van correcties altijd een belangrijk oogmerk was van Keilsons serieuze spel. In die context is zijn omduiding van de door de Duitse tijdgeest tot held uitvergroete Faust in de schuldige Faust even belangrijk als zijn overtuiging dat mensen hun leven kunnen veranderen en verbeteren, iets wat hij in het opstel ‘Een Duits dubbelleven’ (1998) probeert te demonstreren aan de hand van de levensloop van de ss’er en *Hauptsturmführer* Hans Ernst Schneider, die in een later intellectueel leven (als rector van de Akense universiteit en onder de schuilnaam Hans Schwerte) zijn schuld op zijn eigen manier – een denazificering van zichzelf – trachtte te ontrafelen in zijn studie *Faust und das Faustische – Ein Kapitel deutscher Ideologie* (1962). Maar in hetzelfde verband denk ik ook aan Keilsons grote waardering voor de antifascistische schrijver Klaus Mann. In zijn essay ‘Ter nagedachtenis aan Klaus Mann’ (1950) kapittelde Hans Keilson de criticasters die de strijdlustige zoon van Thomas Mann van onrijpheid beschuldigden: ‘Alsof de wet van de rijpheid, die geldt voor pompoenen, aardappelen en etterbuilen, ook maar iets te maken zou hebben met het menselijk bestaan dat zich opmaakt voor de strijd.’

Hans Keilson fascineert door de keuze van zijn invalshoeken. Hij stapt graag langs zij- en achterdeuren in zijn onderwerp, zoals blijkt

uit ‘Zeven sterren’, waarin hij zich afvraagt waarom hij opent met de eerste regels van de nogal flauwe schlager ‘Zeven sterren heeft de Grote Beer’. In dat verband citeert Hans Keilson de flaneur en observator Walter Benjamin, ook een Duitse Jood, die opmerkte dat je Moskou sneller leert kennen vanuit Berlijn dan vanuit Moskou. Bij die ietwat cryptische uitspraak over de winst van het kijken met een afstandelijke blik noteerde Keilson: ‘Ik heb de indruk dat dit ook voor de tweetaligheid geldt. Door de afstand kijkt men misschien met “vreemde” ogen, maar door de vervreemding ziet men scherper.’ Daardoor kon Keilson in ‘Meren en bossen – boven op de planeet’ (1966) over Friesland schrijven als een mens voor wie de Friese uiterwaarden, wateren en horizonten zich voor het eerst in al hun schoonheid openbaren.

Tijdens ons laatste gesprek vroeg ik Hans Keilson hoe hij zijn literaire werk zelf inschatte. Hij aarzelde geen moment en bekleemtoonde het meest aan zijn gedichten te zijn gehecht. Hij schreef er een vijftigtal, vooral in de jaren dertig, veertig en zestig, maar ook later nog. Aan sommige gedichten bleef hij sleutelen. Het lange gedicht ‘Einer Träumenden, Poem’, dat hij in 1943 begon, voltooide hij in 1992. Zijn laatste gedichten dateren uit de jaren negentig. De meeste verzen kende hij uit het hoofd. Ik zei al dat hij in mijn aanwezigheid ook ‘Wir Juden’ opzegde, een gedicht dat hij in 1938 voltooide. Ik vermoed dat Hans Keilson in dit gedicht al zijn treurnis, woede en ergernis heeft gelegd: *‘Wir Juden sind auf dieser Welt/ein schmutziger Haufe billiges Geld, von Gott längst abgewertet.’* Deze prachtige klaagzang over het tragische lot van de Joden in de loop van de geschiedenis eindigt met een vers waarin de dichter optreedt als een toornige Mozes die, geconfronteerd met zo veel rampspoed, op het punt staat zijn stenen tafelen te breken: *‘Ich werd’s dem Gott schon sagen’*, wat zoveel betekent als: *‘Ik zal het hem nog wel eens inpeperen, die God.’*

Piet de Moor, 26 februari 2012, Berlijn

I

Autobiografische essays

Meren en bossen – boven op de planeet

In dezelfde mate waarin de sociaaleconomische structuur van Nederland verandert, wijzigt ook het beeld van het landschap. Weliswaar zie je er als vreemdeling nog altijd de taferelen die de oude Hollandse landschapsschilders eertijds geschilderd hebben: de weidse ruimten met groene weilanden, doorsneden van kanalen en bezaaid met grazend vee, molens. En dat allemaal onder het gewelf van een onpeilbare hemel. Maar het oude, vertrouwde landschapstaferel is reeds bespikkeld met fabrieken, schoorstenen en hoog oprijzende woonwijken.

Het is een paradox van de Nederlandse geschiedenis dat de provincie Friesland, die met persoonlijkheden als de staatsman-advocaat Troelstra en dominee Domela Nieuwenhuys de Nederlandse arbeidersbeweging twee voorvechters geschonken heeft, in haar landschappelijk karakter iets ‘tijdloos’ heeft bewaard; alsof Friesland met deze twee uitmuntende figuren zijn tol aan de moderne tijd heeft betaald en daarmee het recht heeft verworven te blijven wat en hoe het was. Ook de aardgasboortorens bij Slochteren en Drachten zullen daaraan in de onmiddellijke toekomst niets veranderen. Met de kenmerken van de sociaaleconomische structuur voor ogen zou je dit ‘tijdloze’, overgedragen op de ruimte, als ‘onderontwikkeld’ kunnen interpreteren. Maar de oude Friese

klokken – begeerde pronkstukken van verzamelaars in zo veel Hollandse woonkamers – die de tijd verslaan, doen vermoeden dat het pact tussen tijd en ruimte voor Friesland een bijzonder karakter heeft. Op hun wijzerplaten is ook altijd een landschap geschilderd, zon en sterren, met veel groen en blauw, terwijl twee uit hout gesneden, gouden engelen op de sokkels boven op de klokkenkast met hun trompetten een stille roem uitbazuinen. Wie kan dit landschap met woorden beschrijven, zo naïef als het op de wijzerplaat geschilderd is, dit groen, blauw, goud? Het is niet de van licht verzadigde *bellezza* van andere, zuidelijke landen die het oog treft en bekoort. Gaat het misschien om het samenspel van de kleuren, het gamma van de verschillende toonaarden, de nuances, de zachte glans die het geheel bestrijkt, omhult en tegelijk transparanter doet oplichten? Gaat het om het water, dat als een snoer van 195 kilometer door de Friese ruimte slingert, een zestig kilometer lange keten van min of meer grote en kleine meren, die door kanalen en brede grachten met elkaar verbonden zijn, een gesloten circuit dat tegelijk het grootste en het meest diverse watersportgebied van West-Europa vormt?

Je moet Friesland vanaf het water proberen te beleven en te beschrijven. Ook als de wensen van de watersporter in de eerste plaats uitgaan naar aanlegplaatsen, jachthavens, scheepswerven, zeilmanufacturen, hotels, herbergen, campings en alles wat zijn ontspanning en verstrooiing bevordert: de natuurvriend ondergaat nog een andere ervaring. Je moet je intomen om niet overijld je toevlucht tot schilderachtige vergelijkingen te zoeken, het is alsof er een landschap in een landschap geschilderd is. Maar wie ooit op een mooie dag op een van de grote Friese meren, op het Princehof bij Eernewoude of op het Sneekermeer of verder naar het zuiden in de zuidwestelijke hoek op de Fluessen of op het Slotermeer in een bootje het waterspoor terug naar de oever heeft gevolgd en in de omgeving de weidse ruimte aan de ongebroken lijn van de horizon afmeet, heeft meer beleefd dan alleen maar de ingetogen

stilte en de schoonheid van een waterland. Als in winterse ijs tijd de Friezen hun Elfstedentocht organiseren, openbaart dit landschap een andere, veeleer grimmige karaktertrek.

Als je per auto de merenroute volgt, als de silhouetten van de dorpen achter de zware lijven van de koeien en de paarden verdwijnen en dan weer oplichten, als de door boompartijen omheinde grote hoeven, verstrooid in de weilanden met hun talrijke watermolens, met lichte toetsen het ritme aangeven van de als bij toeval ontstane vormeenheid van natuurkracht en plannend menselijk vernuft, is het alsof je boven op de planeet leeft. Voeg daarbij de niet aflatende wind. Je kunt hier de beide elementen uit het samenspel van rust en beweging, dat het karakter van elk landschap bepaalt, in alle weersomstandigheden duiden: als bij een lichte wind de witte zeilen over het land worden getrokken – het bootje, diep in de gracht, blijft onzichtbaar – of als in de storm de dieren op de velden gelaten staan te wachten. De blik van einder tot einder – dit Nederlandse woord voor horizon geeft hier beter de begrenzing weer – is tegelijk ook rustgevend.

De talloze meren, rijk aan vis en vogels, deels restanten van een baai die zich vele duizenden jaren geleden, toen de landverbinding tussen Engeland en Frankrijk onderbroken werd, voor de hele Nederlandse kust uitstreekte – deels ontstaan uit de gletsjerwateren van de ijs tijd of uit de ontwatering van hoog- en laagveen zoals de Fluessen –, verraden een geologische geschiedenis die op een heel eigen wijze met de geschiedenis van zijn bewoners overeenstemt. Ooit was het land een boerenrepubliek met centra waarin een oude adel regeerde, die later door herenboeren, als koningen op eigen bodem, werd afgelost, al waren die net als die adel zeer gehecht aan tradities, taal en zeden en al waren zij niet minder trots en zelfbewust, even gestaald in hun strijd tegen indringers uit het oosten en het zuiden als tegen het water aan de westgrens. Zo leggen ook de Friese steden getuigenis af van een verleden dat gedeeltelijk alleen nog museaal is. Maar het water heeft die steden

gebouwd, niet alleen steden zoals het pittoreske Hindeloopen en het geometrisch strenge Staveren, die beide aan de vroegere Zuiderzee lagen en die sinds de bouw van de Afsluitdijk en de inpoldering van andere watergebieden op het verleden teren.

Ook Sloten, dat met zijn zevenhonderd inwoners de kleinste van de elf Friese steden is, dat sinds 1250 een vesting met stadsrechten is en aan een strategisch belangrijke kruising van land- en waterwegen ligt, is met zijn grachten, meren, waterpoorten en wallen getuige van een trots verleden. Als je op een van de waterpoorten staat, kun je het hele stadje overzien. In het Diep spiegelen zich de trapgevels, het stadhuis en de Nederlands-hervormde kerk. De atmosfeer van dit kleinste Nederlandse stadje is even goed geconserveerd als zijn vestingbouw, die in het jaar 1672 volgens de instructies van Menno van Coehoorn, de beroemde Nederlandse vestingarchitect, werd opgericht. Gelukkig heeft het verkeer geen enkele betekenis voor het stadje. Zoals het erbij ligt, heeft het er eeuwen bij gelegen. Hoe oud zou de man zijn die bij het Diep, tegen een boom geleund, de bloemen voor zich in vazen op de grond, op kopers wacht? Twee meisjes trekken met een lijst van huis naar huis en gaan voor een of andere collecte rond. Alleen de melkboer met zijn bestelwagen doorbreekt de stilte met zijn luide gesprekken voor de open deuren.

Staveren, dat in de uiterste zuidwestelijke hoek van Friesland door water omspoeld wordt, is een van de oudste Hanzesteden. Het draagt nog maar weinig sporen van zijn grootse verleden. Het ligt in een streng geometrisch patroon, weggedoken achter de machtige zeedijk, en de blik vanaf zijn hoogste punt blijft diep in de herinnering verankerd: de afwisseling van de onmetelijke vlakte van het IJsselmeer en het weidse Friese land met zijn hofsteden, zijn verstrooid liggende boompartijen en de luchtspiegelingen over land en water.

Dat geldt ook voor Hindeloopen, ook een oude Hanzestad. Nergens anders dan hier word je zó geconfronteerd met opkomst en

verval, geen andere Friese stad is zó verbonden met de Gouden Eeuw van de Nederlanden, vooral met Amsterdam. De invloeden van Scandinavië en de Baltische landen vermengen zich met die van China, Japan en Indië, en geven vorm aan een totaal nieuwe, typisch kleurrijke Nederlandse volkskunst in woonstijl en klederdracht. De zogeheten ‘commandeurshuizen’, de merkwaardige ‘zomerwoningen’ aan de zuidelijke rand, het tolhuis aan de haven met zijn slanke torentje, de bruggen met hun oude lantaarns over de binnengrachten, het zijn allemaal getuigen van een verleden dat met het water verbonden is.

Zelfs een zo urbane provinciestad als Bolsward, de stad van de grote Friese dichter Gysbert Japiks en de geweldige prediker Johannes Brugman (ca. 1450) – vandaag nog refereert een Nederlandse uitdrukking aan deze geweldige ‘vuurmond’ – heeft in haar straatnamen de herinnering aan haar vroegste oorsprong bewaard: ze ligt op een verhevenheid aan de vroegere Middelsee. Met haar prachtige bouwwerken, waaronder het beroemde stadhuis, een renaissancegebouw met rococotrappen en veel andere prachtige ornamenten, is ze misschien nog meer dan Sneek de meest harmonische Friese stad. Ze heeft alles uit de oude tijd bewaard en is toch een nederzetting die volop in het nu leeft, trots, zelfbewust, sensibel, beheerst en zonder ook maar een beetje zelfgenoegzaamheid. En misschien gelden al deze kenmerken ook voor de bevolking van dit land, die haar koele en waakzame karakter gevormd en bewaard heeft uit de rust en de beweging van het landschap. Nog altijd slaat als vanouds elke avond om tien uur de klok van de stadhuistoren om te waarschuwen dat de stadspoorten gesloten worden, dat het eigenlijk tijd is om te gaan slapen...

Een portret van Friesland, het land van de glanzende meren, zou onvolledig zijn als je niet ook de bossen zou vermelden waaraan het zo rijk is: het gebied rond Beetsterzwaag en het Oranjewoud bij Heerenveen, om maar te zwijgen van de bossen op de grens tussen Friesland en Drente, op de zandduinen in de buurt van

Appelscha, en van de lage bosbestanden, waar ooit moerassen werden drooggelegd, zoals bij Duurswoude en andere plekken van de Friese bosroute. Oranjewoud is een genereus aangelegd natuurpark met historisch interessante gebouwen van de Friese landadel langs beschaduwde boswegen, plantsoenen en grachten.

Bij Beetsterzwaag vind je op rustige paden in het hart van het bos heidevelden, veenplassen en grote hoeven op een open plek, natuurlijk omheind, en dieren, paarden en koeien die terzijde onder bomen grazen.

Nergens anders, herinner ik me, heb ik ooit zo'n tafereel gezien, niet in de Alpenlanden, niet in het Zwarte Woud of het Odenwald en in geen enkel ander mij bekend bosgebied in Europa. Maar geen enkel ander gebied heeft dan ook dit licht uit hemel, water en aarde, want alleen Friesland ligt boven op de planeet.

1966

Voor het eerst verschenen onder de titel 'Zuoberst auf dem Planeten' (in de inhoudsopgave) en 'Seen und Wälder – zuoberst auf dem Planeten' (boven de tekst) in Merian, nr. 3, 1966: Die Westfriesischen Inseln, pp. 55-58.